

Історіографія та джерелознавство

УДК 930.1“1850/1910”:711.13(477.7)“15/17”

Н. Л. Стешенко

МІГРАЦІЙНА УРЯДОВА ПОЛІТИКА В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ середини XVII–XVIII ст.: ЛІБЕРАЛЬНА ІСТОРИОГРАФІЯ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Важливо проаналізувати, що привнесли у вивчення історії міграційної проурядової політики в Південній Україні середини XVII – XVIII ст. представники ліберального напрямку історіографії (друга половина XIX – початок XX ст.) і з'ясувати, якою мірою їх дослідження відображали прогресивні тенденції історичного процесу. Адже ступінь вивченості проблеми є недостатнім.

Ключові слова: міграції, Південна Україна, ліберальна історіографія.

Важно проанализировать, что привнесли в изучение истории миграционной правительственной политики в Южной Украине середины XVII – XVIII вв. представители либерального направления историографии (вторая половина XIX – начало XX ст.) и выяснить в какой мере их исследования отображали прогрессивные тенденции исторического процесса. Ведь степень изученности проблемы является недостаточной.

Ключевые слова: миграции, Южная Украина, либеральная историография.

It is important to analyse, that was introduced in the study of history of migratory progovernment policy in South Ukraine of middle of XVII – XVIII of item representatives of liberal direction of historiography (second half of XIX – XX of item began) and to find out in which measure their researches represented the progressive tendencies of historical process. In fact a degree of studied of problem is insufficient.

Key words: migrations, South Ukraine, liberal historiography.

Постановка³⁶проблеми. Сьогодні надзвичайно важливу роль має етнополітична ситуація, яка склалася в процесі міграцій населення на території України. Особливо гостро постає проблема в Південній Україні, де в ході освоєння території разом з українським етносом брали участь росіяни, греки та інші народи, які сформували сучасне населення регіону. Міграційна політика російського уряду, так само як і народна колонізація, у Південній Україні середини XVII – XVIII ст. відіграла вирішальну роль, оскільки в XVIII ст. інтенсивність міграцій у регіоні досягла найвищих показників у державі.

Ступінь вивчення проблеми. Незважаючи на свою очевидну актуальність, історіографічний аспект порушеної проблеми не став предметом комплексного всебічного дослідження. Істотним кроком в історіографії питання стала поява курсу лекцій професора В. Пірка «Освоєння півдня України в XVI–XVIII ст. у вітчизняній історіографії» (1991 р.). Дослідник відзначає, що історіографія другої половини XIX – початку XX ст. збагатилася чисельністю досліджень з проблеми. Проте, констатує В. Пірко, хоча й була спроба позначити основні етапи в заселенні краю, за весь указаний період питання переваж-

но досліджувались на матеріалах другої половини XVIII – початку XIX ст.

Повноцінним історіографічним нарисом є передмова Д. Багалія (1889 р.) до «Колонізації Новоросійського краю...». Автор вирізняв історико-статистичні матеріали по окремих губерніях, складених офіцерами генерального штабу як ті, що містять нові фактичні дані. Д. Багалій виділив серед джерел – 13 том ЗООИД, «Матеріали...» Феодосія (Макар'євського) та А. Андрієвського. Також вивчена історіографія питання ролі іноземних поселенців Південної України XVIII ст. (А. Гедьо, В. Мільчев, К. Бацак, О. Посунько та ін.). Цінним є огляд історіографії російського законодавства як джерела до історії колонізації півдня України в XVIII ст. Є. Сусликова.

Отже, є всі підстави констатувати, що наявний невеликий пласт історіографічних нарисів з історії дослідження обраної теми вимагає узагальнення літератури для визначення нових векторів наукового пошуку.

У зв'язку з цим **мета** даного дослідження – показати, що привнесли у вивчення історії міграційної проурядової політики в Південній Україні середини XVII – XVIII ст. представники ліберального напрямку історіографії (друга половина XIX – початок XX ст.) і з'ясувати, якою

мірою їх дослідження відображали прогресивні тенденції історичного процесу.

Виклад основного матеріалу. Історіографія другої половини XIX – початку XX ст. вирізняється утвердженням наукових основ історичної думки, плюралізмом методологічних підходів, проблематикою та чисельністю досліджень. Слід зазначити, що навіть в узагальнюючих працях, міграційним процесам у Південній Україні приділено більше уваги, ніж у попередній період [38].

Указаний етап характеризується публікацією матеріалів чисельних подорожей і експедицій XVII–XVIII ст. територією південноукраїнських земель, які не втратили наукової цінності для сучасного вивчення проблеми [39].

Заслуговує на увагу діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, частина матеріалів якого була опублікована в «Записках императорского Одесского общества истории и древностей». Вивчення ходу міграцій регіону найбільше розглянуто у другій половині XVIII ст. Засновником Товариства М. Мурзакевичем у III томі «Записок» (1853 р.) опубліковано «Описание границ и городов Азовской губернии (1775-1783 pp.)» з рукопису, знайденого А. Скальковським у 1830-х рр. в катеринославських архівах [26]. З огляду на те, що перші томи «Записок» вже на кінець XIX ст. склали бібліографічну рідкість, Я. Новицький у першому випуску «Летописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии» (1904 р.) опублікував «Описание границ...» [27], а в 1910 р. окремим відтиском вийшло третє видання, виправлене й доповнене примітками [25]. «Описание границ...» містить відомості щодо Лівобережної території Катеринославської губернії та прикордонних частин Полтавщини, Харківщини, Земель Війська Донського та Таврії. В описі міст відзначено кількість населення, проте, документ містить ряд суттєвих погрішностей.

У 1884 р. опубліковано історико-етнографічне дослідження І. Житецького «Смена народностей в южной России» [9]. Аналізуючи систему розселення населення на території Новоросійського краю, включаючи Аккерманський повіт Бессарабії, Воронежську і Харківську губернії та Землі Війська Донського, автор виділив три типи міграцій: дворянсько-селянську, державну (або замкову) та вільно-селянську.

Серед спеціальних досліджень військової історії регіону слід згадати, насамперед, працю М. Гербеля «Изюмский слободской казачий полк (1651–1765)» [5]. Як окрема військово-адміністративна одиниця він сформований у південній частині Слобідської України на-

прикінці 70-х – початку 80-х рр. XVII ст. Автор розглядає і більш ранні версії його заснування: у першій половині 1651 р. Гербель виділив п'ять етапів заселення Слобідської України, саме четверте переселення у першій половині 1651 р. склало населення полку. У творі також представлено переселення людності зі Слобідської України на південь у район середньої течії Сіверського Дінця та Північного Приазов'я.

Необхідно також відзначити багатотомну працю Ф. Ласковського «Материалы для истории инженерного искусства в России», видану в 1858–1865 рр. у трьох томах [15]. Це перше дослідження з історії інженерного мистецтва в Росії, у якому приділено належну увагу спорудженню широкого спектру оборонних об'єктів на півдні України, починаючи від сторожових ліній середини XVI ст. до оборонних у XVII–XVIII ст. Твір ґрунтується на доволі репрезентативній джерельній базі, у тому числі й матеріалах картографії фондів картографічного відділу Генерального штабу російської армії, тому до його висновків можна ставитись більш довірливо, ніж до інформації Скальковського щодо зведення військових споруд у регіоні.

Автором докладно вивчено кордони протягом зазначеного періоду, охоронні заходи щодо їх зміцнення та заселення прикордонних територій. Так, утворений у 1723 р. Український ландміліцький корпус збільшився до 21 тис. чол. у 1731 р. і реально склав 22 140 чол. у 1736 р. Разом з тим, у 1731 р. почали зводити Українську лінію, за початковим планом – на 16 фортець. До роботи на лінії у 1731 р. були залучені 20 тис. малоросійських козаків, а з 1733 по 1742 рр. прибуло – 120 760 чол. Заслуговують на увагу обставини заселення і чисельність поселенців Нової Сербії, Слов'яносербії, на Изюмській та Торській лініях.

Поряд із ґрунтовними дослідженнями М. Гербеля та Ф. Ласковського необхідно назвати працю А. Баїова [2]. Авторами доволі широко було використано джерелознавчу базу щодо міграцій у Степовій Україні, виділено окремі етапи, наведено дані про час заснування населених пунктів, розбудову укріплених ліній, у тому числі Української, та розселення при ній ландміліції. Поряд з тим, Ласковський та Баїов переоцінювали роль оборонних заходів Росії у цих процесах.

Продовжив вивчення історії військових поселень на південних рубежах Росії П. Головінський [6]. Вступна частина «Слободских казачьих полков» містила коротку розвідку щодо заселення з середини XVII ст. Степової України козаками та селянами-втікачами. Автор подав короткий історичний нарис про всі слобідські

полки, звернув увагу на умови їх поселення на російсько-кримському пограниччі та їх значення у захисті земель від нападів кримських орд.

Близькі до праці П. Головінського джерелознавчі дослідження В. Сухорукова, А. Лішина, В. Пудавова та Є. Савельєва з історії Війська Донського, які висвітлюють взаємостосунки запорожців та донців відносно заселення прикордонних територій та їх спільні дії проти Кримського ханства [1; 30; 33–34; 38].

У другій половині XIX ст. дослідниками церковної історії був зібраний значний фактичний матеріал з історії заселення та переселення населення Катеринославської, Харківської єпархій [39; 40]. Серед інших слід згадати, передусім, Феодосія (О. Макар'євського), автора вичерпної церковної історії Катеринославщини, який користувався головним чином документами місцевої церковної адміністрації. Його дослідження охопило Катеринославський, Верхньодніпровський, Новомосковський, Павлоградський (випуск 1), Бахмутський, Славяносербський, Маріупольський, Ростовський і Олександрівський повіти (випуск 2). Застосовані ним унікальні та пізніше втрачені матеріали єпархіальних архівів зробили його працю чи не єдиною, з якої можна довідатися про конкретні дані міграцій краю. Згідно з коментарями автора, хоча метричні книги й були заведені з 1726 р., проте, цим часто нехтували. Значну частину церковної документації було втрачено під час останнього набігу на територію кримської орди у 1768–1769 рр. і чимало поселень припинили існування. Сприяла цьому процесові й епідемія чуми в 1770–1772 рр. у регіоні.

Історії Слобожанщини присвячене ґрунтовне багатотомне видання Харківського архієпископа Філарета (Д. Гумілевського) [41–43]. Вивчивши церковне будівництво у другій половині XVII – першій половині XIX ст., автор наводить конкретні відомості про заснування місцевих поселень, церков, монастирів, їх чисельність. Безперечно значущість складають наведені у тексті, посиланнях та додатках повні фрагменти документів.

Вичерпними є відомості автора про заснування Святогірського монастиря. Подавши список настоятелів обителі, автор змістовно описав історію її існування з 1624 р. по 1788 р., коли монастир був ліквідований. Упроваджено відомості про початкову історію селищ Ямполь, Райгородка, Знаменського та ін.

Необхідно звернути увагу на відомості про початки селища Барвінкове. Утвердження форпосту в Барвінківській Стінці автор відносить до 1752 р., цього року «Бригадир Капнист» із Харківського полку розпорядився вислати на Стінку 200 козаків. Втім хутір бере початок

раніше, коли козак Барвенок заснував тут слободу після 1733 р. – переходу запорожців у підданство Росії. Філарет вважав землі Барвінківської Стінки територією запорозьких паланок. Число її прихожан у 1770 р. складало 2 409 чол. Більш того, В. Пірко припускає, що Барвінківська Стінка існувала як окрема паланка [29]. Зважаючи на те, що Філарет здебільшого використав матеріали церковних архівів, які у переважній більшості були знищені протягом XX ст., то зібраний ним фактичний матеріал сьогодні має особливу цінність.

Територію, що входила до складу Нової Сербії, тобто Олександрівський повіт, охопило дослідження В. Никифорова [23]. Автор простежує історію заселення повіту і заснування церков, а також фіксує кількість населення на кожному етапі.

Проблему міграцій Новоросійського краю розглянули О. Маркевич [18] та Д. Міллер [20]. Хоча обидва значно перебільшували роль Росії в заселенні території, нариси містять ряд суттєвих моментів у дослідженні проблеми. Маркевич дослідив процес з кінця XVII ст., надаючи належне народній колонізації. Проте, описуючи відносини запорожців із сербами-колоністами, малоросійськими та донськими козаками, він намагався довести, що «запорожцям належали в Новоросії обширні землі, експлуатувати котрі вони були не в состояннии» і Запорожжя пережило себе. Також автором необ'єктивно виведено розміри іноземної колонізації Новоросії. Міллер навів масштаби володінь Січі на 1745 р. – 1 770 верст та, услід за Скальковським, на 1775 р. вбачав чисельність у 100 тис. чол. Твір містить інформацію про заснування міст Херсону, Катеринослава, Миколаєва та ін. Показано стрімкий ріст населення Новоросії (1768 р. – 150 тис., 1787 р. – 850 тис.).

Чисельність запорожців у 1654 р. – 60 тис. чол. відзначено в «Очерке из истории малороссийских козаков...» [22].

У другій половині XIX ст. із створенням губернських археографічних комісій активізувалися краєзнавчі пошуки, які внесли помітний вклад у дослідження міграцій краю. Необхідно відзначити нариси Ф. Николайчика [24], Г. Ге [4], Я. Новицького [25]. Хоча вони присвячені окремим населеним пунктам, наявний у них матеріал виходить далеко за межі цих поселень та дозволяє зробити певні висновки щодо процесу заселення краю в цілому. Перший містить відомості про заселення північних окраїн запорозьких земель. Принадною видається історична розвідка про початкову історію м. Крюкова, перші згадки припадають на 1676 р. Проте, автор не позбавлений велико-

державницьких поглядів на міграційну політику краю.

Нарис Я. Новицького містить відомості про заселення південних окраїн запорозьких земель. Цінними є відомості про заснування м. Олександрівська (нині Запоріжжя), чисельність його мешканців, їх походження. Оскільки початкова історія Олександрівська була пов'язана з будівництвом Дніпровської лінії, то у дослідженні наведені факти про інші поселення, що виникли у процесі її зведення.

У 1882 р. була опублікована краєзнавча праця К. Щелкова [44], яка побудована за хронологічним принципом переважно на дослідженнях попередніх авторів, зокрема на багатотомній праці Філарета. Відомості про початки м. Ізюма К. Щелков також запозичив у Філарета, стверджуючи, що у 1663 р. «Ізюм населен постійними жителями, между которыми находились охранная стража и царские охотники», не помітивши у тексті Філарета погрішності (у посиланні інша дата – 1673 р. – Н. С.). Вільно трактує Щелков і заснування Барвінківської Стінки Ізюмського повіту – 1734 р. Таким чином, тогочасна краєзнавча література вимагає більш критичного ставлення.

Як окрема проблема у другій половині XIX – на початку XX ст. розглянуто питання ролі іноземних поселенців у заселенні та освоєнні півдня Росії О. Клаусом, В. Ястребовим, В. Лобачевським [13; 16; 45]. Історії міграцій Мариупольського повіту присвячена праця Олександровича, який скористався архівними матеріалами колишніх грецького суду та скасованої палати держмайна [14]. Більш ґрунтовною слід визнати збіжку за темою, регіоном та часом працю Д. Хараджаєва «Мариуполь и его окрестности», видану 1892 р., в якій процес іноземної колонізації розглядається у загальному контексті заселення регіону [17].

Узагальнююче дослідження з цього питання належить Г. Писаревському [28]. Використавши різноманітний документальний матеріал, автор подав детальну характеристику умов поселення на півдні шведів, греків, вихідців з інших країн, описав заходи царського уряду щодо заохочення іноземців до переселення на територію Росії. Втім, Г. Писаревський та О. Клаус перебільшували роль вихідців з інших країн у заселенні краю.

Є. Загоровський надзвичайно широко використав законодавчі акти щодо іноземної та військової колонізації території в середині та другій половині XVIII ст., проте, на відміну від Писаревського та Клауса, доволі критично оцінював ефективність політики як центральної, так і місцевої адміністрації у цій справі. Також ним

було докладно розглянуто законодавство щодо обмеження території Нової Січі [10–12].

У загальному масиві літератури, виданої у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., вагоме місце посідають твори енциклопедичного та довідкового характеру [3; 7; 8; 19; 31; 32; 35]. Серед них певними інформаційними можливостями з історії урядової міграції виділяються багатотомні видання: «Городские поселения в Российской империи» та «Россия. Полное географическое описание нашего отечества», укладачі яких, використавши надбання вітчизняної науки, подали найбільш важливі відомості з історії, у тому числі й питання переселення людності у регіоні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, у концентрованому вигляді представники ліберального погляду вивчили значне коло питань щодо проурядової міграційної політики на півдні України, передусім це питання заселення і освоєння краю переселенцями. Найбільше вони представлені у працях Феодосія (О. Макар'євського), Філарета (Д. Гумілевського), А. Маркевича, Д. Міллера, Ф. Ласковського, А. Стороженка, Є. Загоровського, К. Щелкова та ін. Дослідники зробили спробу виділити міграційні етапи в регіоні, показати роль військово-землеробських поселень та іноземних міграцій, при цьому явно перебільшували роль Російської держави. Вивчення міграцій в регіоні понад усе розглянуто в другій половині XVIII ст. Побіжно розглянуто процес протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Що стосується більш ранніх етапів (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.), то тут ще чекає праця по відновленню об'єктивного процесу міграцій у Південній Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные А. А. Лишиным. – Новочеркасск : Тип. стат. ком., 1891–1894. – Т. 1–3.
2. Баиов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны / А. К. Баиов. – СПб. : Электро-Типография Н. Я. Стойковой, 1906. – 556 с.
3. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. : современная версия / репринт 1914 г. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 672 с.
4. Ге Г. Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890) / Ге Г. Н. – Николаев : [Б. и.], 1890. – 122 с.

5. Гербель Н. Изюмский слободской казачий полк / Гербель Н. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1852. – 164 с.
6. Головинский П. Слободские казачьи полки / Головинский П. – СПб. : Тип. Н. Тиблина и К°, 1864. – 247 с.
7. Городские поселения в Российской империи / под ред. А. И. Артемьева. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1861–1865. – Т. 2, 5.
8. Живописная Россия / под общ. ред. П. П. Семенова. – СПб. – М. : Изд. М. О. Вольфа, 1898. – Т. 5. – Ч. 2. – 298 с.
9. Житецкий И. Смена народностей в южной России (историко-этнографические заметки) / Житецкий И. // Киевская Старина (КС). – 1884. – Т. 9. – Кн. 8. – С. 561–579; Т. 10. – Кн. 9. – С. 1–26; Т. 10. – Кн. 10. – С. 371–418.
10. Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи / Загоровский Е. А. – Одесса : Экономическая типография, 1912. – 44 с.
11. Загоровский Е. А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке / Загоровский Е. А. – Одесса : Гор. типография, 1913. – 16 с.
12. Загоровский Е. А. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке / Загоровский Е. А. // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 87–99; Кн. 4. – С. 125–148; 1913. – Кн. 1. – С. 63–85.
13. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по статистике иностранной колонизации в России / Клаус А. – СПб. : Тип. В. В. Нусвальта, 1869. – Вып. 1. – 569 с.
14. Краткий обзор Мариупольского уезда / сост. Александрович. – Мариуполь : Изд. Мариупольской земской упр., 1884. – 116 с.
15. Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России / Ласковский Ф. Ф. – СПб. : Тип. Воен. министерства, 1858–1865. – Ч. 1–3.
16. Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения / Лобачевский В. // КС. – 1887. – Т. 19. – Кн. 12. – С. 591–627.
17. Мариуполь и его окрестности / изд. Д. А. Хараджаева. – Мариуполь : Тип. А. А. Франтова, 1892. – 461 с.
18. Маркевич А. И. Южная Русь при Екатерине II / Маркевич А. И. – Одесса : Тип. В. В. Кирхнера, 1893. – 31 с.
19. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба / А. Шмидт. Херсонская губерния. – СПб. : Военная типография, 1863. – Ч. 1–2.
20. Миллер Д. П. Заселение Новороссийского края и Потемкин / Миллер Д. П. – Харьков : Тип. Губ. правления, 1895. – 48 с.
21. Миллер Д. П. Пикенерия / Миллер Д. П. // КС. – 1897. – Т. LXVII. – Кн. 12. – С. 301–322.
22. Н. С. Очерк из истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX ст. / Н. С. – К. : Тип. университета, 1898. – 104 с.
23. Никифоров В. П. Материалы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде Херсонской губернии / Никифоров В. П. // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – Отд. 2. – С. 49–69; 1906. – Т. 26. – С. 1–40; 1907. – Т. 27. – С. 1–56.
24. Николайчик Ф. Д. Город Кременчуг. Исторический очерк / Ф. Д. Николайчик – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1891. – 218 с.
25. Новицкий Я. П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (1775–1783) / Новицкий Я. П. – Александровск : Тип. при училище глухонемых, 1910. – 38 с.
26. Описание городов и уездов Азовской губернии / публ. Н. Мурзакевича // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 289–305.
27. Описание границ и городов Азовской губернии Я. Новицкого // ЛЕУАК. – Екатеринбург : Тип. губ. земства, 1904. – Вып. 1. – С. 62–93.
28. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. / Писаревский Г. Г. – М. : Тип. А. И. Снегиревой, 1909. – 340; 84 с.
29. Пірко В. О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі / Пірко В. О. // Козацька спадщина : альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 2. – Нікополь–Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – С. 85–88.
30. Пудавов В. М. История Войска Донского и старобытность начал казачества / Пудавов В. М. – Новочеркасск : Областная тип., 1898. – Ч. 2. – 243 с.
31. Реклю Э. Земля и люди : всеобщая география / Реклю Э. – СПб. : Общественная польза и К°, 1898. – Т. 5. – Кн. 3. – С. 793–857.
32. Россия: полное географическое описание нашего отечества / под ред. В. П. Семенова. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1903. – Т. 7. – 518 с.; 1913. – Т. 14. – 983 с.
33. Савельев Е. П. Древняя история казачества / Савельев Е. П. – Изд. 3, дораб. – М. : Вече, 2008. – 474 с.

34. Савельев Е. П. История Дона и донского казачества / Савельев Е. П. – Новочеркасск : Областная тип., 1915. – Ч. 1–4.
35. Семенов Д. Отечествоведение. Россия по рассказам путешественников / Семенов Д. – СПб. : Тип. Глазуновых, 1871. – Т. 2. – 298 с.
36. Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 29 т. / Соловьев С. М. – М. : Тип. университета, 1851–1879. – Т. 5–15.
37. Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова / предисловие Н. Н. Мурзакевича. – Одесса : Гор. типография, 1850. – 284 с.
38. Сухоруков В. Д. Историческое описание Земли Войска Донского / Сухоруков В. Д. – Новочеркасск : Областная тип., 1869. – Т. 1. – 290 с.; 1872. – Т. 2. – 598 с.
39. Феодосий (Макарьевский А. Г.). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия / Феодосий (Макарьевский А. Г.). – Екатеринослав : Типография Я. М. Чаусского, 1880. – Ч. 1. – 575 с.; Ч. 2. – 373 с.
40. Феодосій (Макаревський О. Г.). Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. репринт. Екатеринослав, 1880 г. / Феодосій (Макаревський О. Г.). – Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2000. – 1080 с.
41. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Святогорская общежительная Успенская пустынь / Филарет (Гумилевский Д. Г.) // Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков : Тип. университета, 1859. – Отд. 1. – С. 143–190.
42. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Гумилевский Д. Г.). – Харьков : Тип. университета, 1852–1859. – Отд. 1–5.
43. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии : в 3 т. / Филарет (Гумилевский Д. Г.). – Харьков : Райдер-Сага, 2004. – Т. 1. – 328 с.; 2005. – Т. 2. – 430 с.; 2006. – Т. 3. – 360 с.
44. Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии / Щелков К. П. – Харьков : Тип. университета, 1882. – 365 с.
45. Ястребов В. Греки в Елисаветграде (отрывок из истории колонизации 1754–1774 гг.) / Ястребов В. // КС. – 1884. – Т. 8. – Кн. 4. – С. 673–683.